

Prema interpretativnom pristupu političkoj kulturi: nastava povijesti kao indikator demokratizacije i prikaz jugoslavenske prošlosti u hrvatskim udžbenicima povijesti 1991.-2007.

Vučković Juroš, Tanja

Source / Izvornik: **Politička misao : Croatian political science review, 2023, 60, 51 - 82**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.20901/pm.60.1.03>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:619740>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-04**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Prema interpretativnom pristupu političkoj kulturi: nastava povijesti kao indikator demokratizacije i prikaz jugoslavenske prošlosti u hrvatskim udžbenicima povijesti 1991.-2007.

TANJA VUČKOVIĆ JUROŠ

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Ovaj rad koristi interpretativni pristup političkoj kulturi kako bi razmotrio pitanje utjelovljenosti demokratskih načela i praksi u institucijama, pogotovo u onima koje ne spadaju izričito u područje političkog procesa te koje stoga mogu lakše sakriti manjkavosti demokratskog sustava koje se ne mogu lako mjeriti na osnovi formalnih mjera demokratizacije. Tom istraživačkom problemu rad pristupa analizom institucionalnog okvira nastave povijesti u Hrvatskoj u 1990-ima i 2000-tima te prikazom kontroverzne teme socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti kao kritičnog slučaja. Analizom su obuhvaćena 34 udžbenika povijesti 20. stoljeća koja su objavljena između 1991. i 2007. godine za korištenje u osnovnim školama, srednjim strukovnim školama i gimnazijama. Nalazi ove analize razmatraju se kao indikatori razvoja demokratske političke kulture. Zaključci ukazuju, na temelju toga kritičnog slučaja, da je Hrvatska, unatoč napretku u vezi s mjerama formalne demokratizacije 2000-tih, ipak pala na testu institucionalno utjelovljenih demokratskih pretpostavki i normi.

Gljučne riječi: politička kultura, demokratizacija, nastava povijesti, udžbenici, Jugoslavija

1. Uvod

Demokracija je krhak model društvenog poretka, često u opasnosti da ne ostvari demokratski ideal ili da nazaduje. To je zasigurno jedna od implikacija mnoštva koncepata koji opisuju manjkave ili neuspjele demokracije – od hibridnih režima (Diamond, 2002) pa do iliberalnih (Zakaria, 1997) i fasadnih demokracija (engl. *facade democracy*) (Finer, 1970 citiran u Milton-Edwards, 1993). Ti koncepti također

sugeriraju da nije dostatno prosuđivati demokratski poredak na temelju minimalnih indikatora poput izbornog natjecanja (Diamond, 2002). Čak i pri uključivanju kompleksnijih dimenzija (poput raznih obilježja izvršne vlasti) često je konačan ishod preувелиčana razina demokratizacije ako se u obzir nisu uzimale i primjerice vladavina prava i razina političkih i građanskih prava (Alexander, Inglehart i Welzel, 2012; Denk i Silander, 2012). No, i te su mjere često nezadovoljavajuće jer se iz njih teško može vidjeti koliko su demokratski principi i očekivanja zaista utjelovljeni u praksi – i u institucijama i među građanima – i koliko će se uspjeti dugoročno održati. Zloglasan su primjer toga zemlje središnje i istočne Europe – među kojima se nalazi i Hrvatska (Čepo, 2020) – čije hvaljene “demokratske konsolidacije” nakon ulaska u Europsku uniju (EU) počinje zamjenjivati “demokratsko nazadovanje” (engl. *democratic backsliding*) (Cianetti, Dawson i Hanley, 2018).

Kompleksni i raznoliki čimbenici demokratskog nazadovanja u raznim zemljama regije, kao i problematičnost samog koncepta “demokratskog nazadovanja”, izvan su opsega ovog rada (vidi npr. *ibid.*). No, važno je naglasiti da se ne radi o problemima koji su nastali iznenada. Upravo suprotno, problemi demokratskog poretka čitavo su vrijeme bili vidljivi, ali zanemareni, često zbog toga što nisu bili “uhvaćeni” uobičajenim mjerama demokratizacije. Na to su, na primjer, već prije desetak godina ukazivali Rupnik i Zielonka (2013, str. 12) kada su upozoravali da istraživanja demokratizacije u središnjoj i istočnoj Europi trebaju uključivati i ulogu neformalne politike u podrivanju zakona i institucija, medijski utjecaj na demokratizaciju te važnost politike sjećanja i povijesne pravednosti. Ti pak elementi, među ostalim, spadaju u elemente političke kulture, koncepta koji se – prema široj, interpretativnoj definiciji – odnosi na kulturne sheme, logiku i narative koji čine temelj formalnog i neformalnog političkog diskursa (Alexander i Smith, 1993; Olick i Levy, 1997; Ferree *et al.*, 2002; Steensland, 2006).

Politička kultura se u svojem najužem, tradicionalnom značenju – koje se temelji na klasičnom radu *The Civic Culture* Almonda i Verbe iz 1963. godine – fokusira na dimenzije građanskih vrijednosti i demokratskih stavova (Inglehart, 1988). Političku kulturu su u tom smislu obuhvatila mnoga značajna istraživanja o utjelovljenju demokratskih principa među građanima (npr. Inglehart i Welzel, 2003). No, mene u ovom radu zanima koliko su duboko demokratske prakse utjelovljene u institucijama, a za tu je svrhu koncept političke kulture u svojem užem značenju manje koristan. Zbog toga se okrećem rjeđe korištenom pogledu na političku kulturu u širem smislu, kao konceptu koji bi se mogao bolje nositi s pitanjem utjelovljenosti demokratskih praksi u institucijama, a pogotovo u onima koje ne spadaju izričito u politički proces. Naime, upravo u tim “ne izričito političkim” područjima lakše se “skrivaju” problemi koji onda ne budu “uhvaćeni” formalnim mjerama demokratizacije, koje su često pod puno većim nadzorom javnosti i međunarodnih institucija.

Politike sjećanja (ili pamćenja) kao element političke kulture (vidi također Cipek, 2007; Đurašković, 2008) osobito su salijentna tema u hrvatskom kontekstu u kojem su ključan element političkog diskursa i mobilizacije raznih društvenih skupina teme Drugoga svjetskog (i s njima povezanih Bleiburga i Jasenovca) i Domovinskog rata, ali i općenito naslijeđa totalitarnih (fašističkog i komunističkog) režima (Bosto, Cipek i Milosavljević, 2008; Bosto i Cipek, 2009; Cipek, 2011; Benčić, Odak i Lucić, 2018; Cvijanović, 2018). U oblikovanju politika sjećanja pak važnu ulogu ima nastava povijesti kao privilegirana sfera državne regulacije (Apple, 2003). Kroz kurikulum i udžbenike povijesti nastava povijesti tako može imati ključnu ulogu i u oblikovanju političke kulture nošenja s kontroverznim i osjetljivim temama – što samo po sebi predstavlja svojevrsan test demokracije u praksi. Naime, u diktaturama i autoritarnim režimima borbe oko politike sjećanja ne postoje: grupe na vlasti koriste svoj privilegirani pristup kurikulumu i udžbenicima povijesti kako bi nametnule svoju perspektivu i agendu, a kontroverzama ili pluralizmu perspektiva u takvom okviru nema mjesta (Evans, 2003). U demokratskim društvima, s druge strane, borbe oko politika sjećanja uključuju mnogo veći broj raznovrsnih aktera, a kontroverzne teme čine otvorenije područje društvenog pregovaranja (Apple, 2000; Dierkes, 2010).

Iz tog proizlazi da je moguće način na koji neko društvo pristupa kontroverznim povijesnim temama također koristiti i kako bi se analiziralo koliko su demokratski principi i norme utjelovljeni u političkoj kulturi toga istog društva. Upravo je to pristup koji slijedim u ovom radu. Pri tome se, u analizi, koristim logikom kritičnog slučaja koja dopušta šire zaključivanje na temelju jednog slučaja kada je taj slučaj osebujan po tome što iznimno dobro može istaknuti obrasce od interesa ili, Pattonovim riječima, “može prilično dramatično ilustrirati argument” (Patton, 1990, str. 174, moj prijevod). Iz toga se onda mogu izvoditi zaključci o obrascima koji bi, ako vrijede u kritičnim slučajevima, trebali vrijediti i u ostalima sličnim njima, iako možda manje dramatičnim ili ekstremnim.

Kritični je slučaj u ovom radu prikaz povijesne teme “socijalističke Jugoslavije” – pod čime mislim na razdoblje Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ: 1945.-1963.) i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ: 1963.-1990.) – smještene u institucionalni okvir nastave povijesti u Hrvatskoj u 1990-ima i 2000-tima, s posebnim naglaskom na udžbenicima povijesti u tom razdoblju. Dakako, prikaz prošlosti socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti samo je jedna od tema koje ti udžbenici obrađuju – i svakako nije jedina kontroverzna, čak ni nužno najkontroverznija tema (vidi npr. rasprave o podučavanju Drugoga svjetskog i Domovinskog rata u nastavi povijesti u Koren, 2019). Ipak, smatram je kritičnim slučajem zbog tenzija odozgo-prema-dolje (engl. *top-down*) i odozdoprema-gore (engl. *bottom-up*) narativa o socijalističkoj Jugoslaviji, koje razjašnjavam u nastavku rada.

Prvenstveno, za razliku od teme ratova i sličnih društvenih prevrata, kod teme socijalističke Jugoslavije ne radi se o povijesnom lomu u smislu relativno jasno omeđenoga prijelomnog povijesnog momenta, često vezanog uz kolektivnu traumu (poput onih obrađenih u Cipek i Milosavljević, 2007; Bosto, Cipek i Milosavljević, 2008; Bosto i Cipek, 2009; Cipek, 2011). Razdoblje socijalističke Jugoslavije svakako nosi svoj teret traume vezan i uz “zločine komunizma” (a o kojima se, s kontroverzom, raspravlja(lo) i na razini Europske unije, vidi Neumayer, 2018) i uz nacionalno pitanje (vidi npr. Radelić, 2003). No, također se radi i o gotovo polustoljetnom razdoblju u kojem su svoje živote dijelom proživjeli mnogi današnji građani Hrvatske i drugih bivših socijalističkih republika. Neki od njih imaju radosna sjećanja na to razdoblje (Sindbæk Andersen i Ortner, 2019) i/ili govore o “normalnim životima” i “dobrim” ili “boljim” vremenima” i istraživačima (Spasić, 2012; Palmberger, 2016; Maksimović, 2017), i djeci, i unucima (Vučković Juroš, 2020). Dok to dovodi do tenzije između traumatičnih i radosnih narativa, udžbenici povijesti se u narativima o socijalističkoj Jugoslaviji (odozgo-prema-dolje narativi) često nastavljaju usredotočivati na traume i državno-politička pitanja, dok radosna sjećanja i perspektive svakodnevnog života “običnih ljudi” (odozdo-prema-gore narativi) zadobivaju znatno manje pažnje čak i u relativno recentnim udžbenicima, ne samo u Hrvatskoj već i u drugim bivšim socijalističkim republikama (Pavasović Trošt, 2019).

Doduše, i teme poput ratova nose tenziju između odozgo-prema-dolje i odozdo-prema-gore narativa. Primjerice, upravo se tim tenzijama, izraženim kroz komemoracije i društvenu recepciju Drugoga svjetskog i Domovinskog rata bave neki od autora u zborniku *Framing the Nation and Collective Identities: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia* (Pavlaković i Pauković, 2019). No, dok tenzije takvih tema najčešće ostaju ukotvljene u kolektivnim traumama različitih društvenih skupina, tenzije između odozgo-prema-dolje i odozdo-prema-gore narativa o socijalističkoj Jugoslaviji ostavljaju širi prostor društvenom pregovaranju, u smislu pozitivnih i negativnih evaluacija njezinih razolikih elemenata. Stoga mi se upravo prikaz prošlosti socijalističke Jugoslavije čini kontroverznom temom koja kao kritični slučaj može dobro ilustrirati izazove demokratskoj političkoj kulturi kroz pristup toj temi u nastavi i udžbenicima povijesti.

Dalje, analizu prikaza socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti smještam u institucionalne okvire nastave povijesti u dva ključna razdoblja između 1991. i 2007. godine. Prvo je razdoblje hibridnog režima Franje Tuđmana i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ-a) između 1991. i 1999. godine. U tom razdoblju dolazi do sveobuhvatne transformacije prikaza socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti u kontekstu izgradnje hrvatske države i hrvatskoga nacionalnog identiteta

(Koren, 2007) unutar sustava koji se još uvijek ne približava demokratskoj konsolidaciji (Ottaway, 2003). Drugo – središnje razdoblje ove analize – jest razdoblje inicijalnoga demokratizacijskog potiska između 2000. i 2007. godine, odnosno razdoblje koje je s jedne strane omeđeno preuzimanjem vlasti šesterostranačke koalicije lijevog centra predvođene Socijaldemokratskom partijom (SDP-om) i procjenom Europskog vijeća da Hrvatska zadovoljava uvjete da postane kandidatkinja za članstvo u EU-u (Sošić, 2005), a s druge strane ulaskom Hrvatske u prvu fazu otvaranja pojedinih poglavlja za pristup EU-u koje obilježava kraj 2006. i 2007. godinu (Mission of Croatia to the EU, 2010). U ovom kontekstu inicijalnoga demokratizacijskog potiska dolazi i do nekoliko reformskih kretanja u nastavi povijesti, uključujući novi plan i program povijesti za osnovnu školu koji 2006. godine zamjenjuje prvi takav plan i program napravljen u Hrvatskoj 1995. godine i donosi (drugu) novu generaciju udžbenika 2006./2007. godine (Koren, 2007). Iako se izazovi i previranja i demokratskog poretka i nastave povijesti nastavljaju i nakon 2007. godine (vidi npr. Koren, 2019), ta je godina kao krajnja točka analize praktički smisljena jer na taj način u fokus analize ulaze dvije nove generacije udžbenika povijesti nastalih u razdoblju između 2000. i 2007. godine, kada se Hrvatska uspinje na raznim demokratizacijskim indeksima i čini se da je na izvrsnom putu prema demokratskoj konsolidaciji – što je putanja koja će potrajati još svega nekoliko godina prije demokratskog nazadovanja (Čepo, 2020).

Dakle, takav vremenski fokus pruža još jedan kritični slučaj na osnovi kojeg se gleda može li perspektiva političke kulture u širem smislu pružiti nove uvide o (ne)uspjesima procesa demokratizacije koji izmiču analizama uobičajenih indikatora demokratizacije. S obzirom na to da ova analiza političke kulture kroz perspektivu politike sjećanja u području nastave povijesti ukazuje na kontinuirane dublje probleme demokratskog poretka i u tom razdoblju, a koji se onda nastavljaju i nakon tog razdoblja, odgovor koji daje ova studija jest ‘da’.

2. Mjere hrvatske demokratizacije: od minimalnih indikatora do tradicionalnih mjera političke kulture

U prvom razdoblju postkomunističke tranzicije, u devedesetim godinama prošlog stoljeća, mnoge su zemlje središnje i istočne Europe poprimile vanjska obilježja demokracija, dok su u praksi ostale autoritarne (Ottaway, 2003). Među njima se nalazi i Hrvatska, čiji se politički poredak pod vlašću Franje Tuđmana i HDZ-a uobičajeno smatra hibridnim režimom između autoritarnog režima i formalne demokracije (*ibid.*). No, nakon Tuđmanove smrti krajem 1999. godine HDZ je 2000. godine izgubio i predsjedničke i parlamentarne izbore. Na vlast dolazi koalicija lijevog centra koja započinje mnoge demokratizacijske promjene, motivirane dotadašnjim unutarnjim društvenim previranjima, ali i preusmjeravanjem političkih aspiracija

prema euroatlantskim integracijama i ulasku u EU (Jović i Lamont, 2010). Ta koalicija ostaje na vlasti vrlo kratko, no HDZ, koji se 2003. godine (u godini podnošenja članstva za ulazak u EU) vraća na vlast pod vodstvom Ive Sanadera, predstavlja se kao “novi” HDZ te nastavlja pro-EU politiku, unutar koje je trebalo i harmonizirati regulativu i demokratsku praksu s EU-standardima.

Gledajući samo formalne minimalne mjere demokratizacije, te su reforme provedene u ranim 2000-tima bile uspješne i Hrvatska je u tom razdoblju neupitno realizirala demokratski poredak. Primjerice, Hrvatska je demokracija i prema dihotomnoj mjeri koja se temelji na političkom opozicioniranju (engl. *political contestation*) i političkom sudjelovanju (engl. *political participation*) (Boix, Miller i Rosato, 2012), kao i prema kompleksnijem kompozitnom indeksu *Polity* koji uzima u obzir izbor izvršne vlasti (engl. *executive recruitment*), ograničenja izvršne vlasti (engl. *executive constraints*) i političko natjecanje (engl. *political competition*). Ocjena demokratske opstaje unatoč tomu što je s ostvarenom ocjenom 8 nakon 2001. godine i ocjenom 9 nakon 2005. godine Hrvatska još uvijek smještena ispod ocjene 10 koju *Polity* pripisuje konsolidiranim demokracijama (Marshall, Jagers i Gurr, 2010; Marshall i Jagers, 2011).

Ipak, u skladu s argumentom o nedostatnosti minimalnih formalnih mjera u evaluaciji demokratizacije (Alexander, Inglehart i Welzel, 2012; Denk i Silander, 2012), i hrvatska demokracija u ranim 2000-tima izgleda problematičnije kada se u obzir uzmu vladavina prava i razina građanskih i političkih sloboda. Primjerice, prema Freedom House indeksu građanskih i političkih sloboda Hrvatska je na oba indeksa između 2001. i 2007. godine ostvarivala rezultat 2 (Freedom House, 2022). Iako je to bio napredak u odnosu na devedesete, kada je uglavnom ostvarivala rezultat 4, tim je rezultatom Hrvatska i dalje zaostajala za najvećom razinom građanskih i političkih prava (rezultat 1) koja je početkom 21. stoljeća obilježavala zemlje poput Njemačke i Švedske ili tada jedinu bivšu jugoslavensku državu koja je bila članica EU-a, Sloveniju (*ibid.*).

Uključivanje tradicionalnih mjera političke kulture – građanskih ili demokratskih stavova i vrijednosti – u još većoj mjeri snižava hrvatske rezultate na mjerama demokratizacije u 2000-tima. Na primjer, upravo vrlo nizak rezultat (5,63) na dimenziji političke kulture koja se mjeri kao percepcija građana o društvenom konsenzusu i njihova potpora demokraciji, snažnom/autoritarnom vodi, vojnom aparatu (engl. *military rule*), odvajanju crkve i države i sličnim vrijednostima smješta Hrvatsku među tzv. manjkave demokracije (engl. *flawed democracy*) 2006. godine prema *Economist Intelligence Unit* (EIU) indeksu demokratizacije (Kekić, 2007). Dakle, što se više odmičemo od minimalnih indikatora demokratskog društva prema svakodnevnim demokratskim praksama institucija i građana, to se hrvatska demokracija čini problematičnijom.

3. Prema interpretativnom pristupu političkoj kulturi

Već i te mjere usko definirane političke kulture sugeriraju dublje probleme hrvatske demokratizacije. Ipak, one svojim naglaskom na stavovima i vrijednostima ostaju donekle na površini, bez zadiranja u dublje obrasce neuspjeloga demokratskog utemeljenja i među građanima i među institucijama. To je pak dimenzija koju pokušavaju zahvatiti pristupi političkoj kulturi iz interpretativne perspektive koji se fokusiraju na “obrasce i logiku političkih zahtjeva i u specifičnim kontekstima i općenito” (Olick i Levy, 1997, str. 923, moj prijevod).

Iako ih nema puno – i još manje u hrvatskom kontekstu (za određenu iznimku vidi Cipek, 2007; Đurašković, 2008) – studije koje demokratskoj političkoj kulturi pristupaju iz interpretativne perspektive svojim fokusom na kulturne sheme, logike i narative često uspijevaju pokazati kako demokratske pretpostavke i principi raznoliko funkcioniraju u praksi u različitim kontekstima. Tako su na primjer, na slučaju diskursa o pobačaju, Ferree *et al.* (2002) identificirali kako javnom sferom u Njemačkoj dominira princip participativne demokracije, dok u SAD-u snažniju ulogu ima princip reprezentativne liberalne demokracije. Slične su dublje obrasce razotkrile i druge značajne studije koje političkoj kulturi pristupaju iz interpretativne perspektive: poput analize binarnih kulturnih kodova koji oblikuju američko civilno društvo (Alexander i Smith, 1993) ili studije o utjecaju sjećanja o Holokastu na politički prostor Njemačke poslije Drugoga svjetskog rata (Olick i Levy, 1997).

Kako je prezentirano u prethodnoj sekciji, što se više odmičemo od formalnih mjera demokratizacije prema političkoj kulturi, to se hrvatska demokratizacija u 2000-tima čini problematičnijom. U ovom radu moj je cilj, stoga, napraviti taj posljednji pomak, od tradicionalnog do interpretativnog pristupa političkoj kulturi, kako bih pokušala zahvatiti dublje obrasce neuspješnog utemeljenja demokratskih praksa i očekivanja u hrvatskom društvu u razdoblju koje se, površinski, činilo kao razdoblje značajnoga demokratskog rasta.

Tom problemu pristupam analizom institucionalnog okvira nastave povijesti unutar kojeg smještam analizu obrade kontroverzne teme socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti. Pri tome tim rezultatima pristupam kao indikatorima razvoja demokratske političke kulture. Namjera tog pristupa nije ni da zamijeni analize koje se fokusiraju na formalne mjere demokratizacije ili na demokratske vrijednosti ni da se natječe s njima, već da njihove spoznaje upotpuni dodatnim slojem analize dubljih obrazaca demokratskog djelovanja koji su često manje vidljivi, ali su jednako važni za utemeljenje demokratskih principa i normi.

4. Politike sjećanja i nastava povijesti kao indikatori demokratske političke kulture

Politike sjećanja imaju važnu ulogu pri razmatranju dubljih obrazaca demokratskog djelovanja. Kroz politike sjećanja razne grupe u društvu, a posebice političke elite, nastoje utjecati na institucionalizaciju kolektivnih sjećanja u službenim povijesnim narativima (u javnom diskursu i u udžbenicima povijesti, primjerice) (Schwartz, 1996; Confino, 1997), kao i na njihovo opredmećenje u komemorativnim ritualima i materijalnim objektima poput spomenika i muzeja (Assmann, 1995; Nora, 1996). Na taj način – kroz institucionalizirana ili opredmećena kolektivna sjećanja ili “kulturu sjećanja”, kako to naziva Assmann (2006) – razni akteri politika sjećanja nastoje upravo svoju perspektivu na prošlost očuvati i prenijeti novim generacijama, nauštrb alternativnih perspektiva ili tumačenja povijesti. Stoga, između raznolikih aktera može doći do tzv. ratova ili borbi oko sjećanja (Cvijanović, 2018).

Borbe oko sjećanja, u svojem ekstremnom obliku, najbolje se vide u društvima neposredno nakon velikih društvenih prevrata gdje je nova reinterpretacija prošlosti uobičajeno popraćena uklanjanjem starih spomenika ili preimenovanjem ulica. No, manje ekstremno, borbe oko sjećanja sastavni su element funkcioniranja demokratskih društava u kojima institucionalizacija ili opredmećenje pojedinih narativa o prošlosti postaje pitanje društvenog i političkog pregovaranja raznolikih skupina s različitim razinama društvene moći i pristupa sredstvima institucionalizacije.

Nastava povijesti jest jedno od osobito važnih sredstava institucionalizacije sjećanja. Prvenstveno, nastava povijesti pruža sustavan i autoritativan okvir kroz koji najširi segment populacije uči o prošlosti. To čini utjecaj na podučavanje povijesti u školama od ključne važnosti svim akterima politika sjećanja. Istovremeno, nastavu povijesti, više od drugih sredstava instrumentalizacije kolektivnih sjećanja, regulira država (Apple, 2000; 2003). Stoga upravo ovdje razlike u društvenoj moći različitih skupina aktera, a pogotovo privilegiran položaj političkih elita, najviše dolaze do izražaja. No, za razliku od totalitarnih ili autoritarnih društava, u demokratskim društvima utjecaj političkih elita na nastavu povijesti može biti osporavan i pregovaran – od eksperata (pogotovo povjesničara, iako i oni mogu biti akteri političkih borbi oko sjećanja) i drugih, pa i manjinskih skupina (Apple, 2000). Ipak, koliko su ti pregovori oko tumačenja prošlosti zaista otvoreni različitim skupinama, ovisi i o institucionalnoj organizaciji nastave povijesti smještene unutar različitih demokratskih “režima obrazovnih politika” (engl. *educational policy-making regimes*) (Dierkes, 2010) koji su u svojim ishodištima vezani za različite političke kulture, a u posljedicama za različite demokratizacijske ishode.

Na primjer, u društvima s razvijenim tržišnim ekonomijama i decentraliziranim sustavom odobravanja udžbenika povijesti, poput američkog, veću ulogu dobi-

vaju izdavači koji nastoje privući što širu publiku za svoje udžbenike (Apple, 2000). Jedna od posljedica takvog režima obrazovnih politika jest da se u udžbenicima povijesti izbjegavaju kontroverzne teme (npr. Watergate u američkom kontekstu) koje bi mogle smetati nekim segmentima društva (Schudson, 1992). U svojem ishodištu, takav obrazovni sustav može se povezati s američkom političkom kulturom u kojoj pojedinci i slobodno natjecanje imaju ključnu ulogu, pa se ta kulturna logika onda prenosi i na nastavu povijesti. U svojim posljedicama – barem iz perspektive koja zagovara nužnost kritičke, pluralističke nastave povijesti za usađivanje demokratskih i građanskih vrijednosti (Taylor, 1999; Podeh, 2000; Koulouri, 2001; Galston, 2001) – takva institucionalna struktura nastave povijesti može imati štetne demokratske ishode uslijed izbjegavanja rasprava i pluralističkih perspektiva o kontroverznoj ili osjetljivoj prošlosti.

Nasuprot tome, kao primjer dobre prakse kritičkog pristupa vlastitoj kontroverznoj prošlosti mogu poslužiti poslijeratna Njemačka i kritičke rasprave o nacizmu. Iako se radi o vrlo dugotrajnom i kompleksnom procesu, Dierkes (2010) u konačnici ga pripisuje središnjoj ulozi koju su u njemačkoj nastavi povijesti imali učitelji kao akademski autoriteti. To se, opet, u svojim ishodištima može povezati s važnom ulogom ekspertnog znanja u njemačkoj političkoj kulturi (Ferree *et al.*, 2002), a u posljedicama s doprinosom usađivanju demokratskih i građanskih vrijednosti u društvu.

Kroz te primjere vidi se kako je nastava povijesti istodobno oblikovana od političke kulture – kroz ishodišta vezana za određene kulturno salijentne sheme i logike – i kako dalje oblikuje tu političku kulturu stvarajući implicitne modele društvenog djelovanja koje se očekuje od članova tog društva.

To se vidi i u dekonstrukciji samog projekta “nastave povijesti” koji je su-konstitutivan projektu “nacije-države” s ciljem stvaranja i održavanja nacionalnih identiteta (Koulouri, 2001). Iz ishodišta projekta nacije-države proizlazi onda i viđenje – još uvijek dominantno u državama jugoistočne Europe (*ibid.*), ali i izvan njih (npr. Podeh, 2000) – da je glavna uloga nastave povijesti stvaranje patriotskih (a ne demokratskih) članova društva. Takvo viđenje nastave povijesti u društvima u kojima su stvaranje kurikuluma povijesti i selekcija udžbenika povijesti centralizirani u državnom aparatu – što je slučaj u većini zemalja jugoistočne Europe (Koulouri, 2001) – znači da političke elite s privilegiranim pristupom tom državnom aparatu imaju znatnu moć da svoje narative o prošlosti nametnu kao dominantne kulturne sheme. Tako, na primjer, diskurs o viktimizaciji od strane susjeda – naslijeđen još iz jugoslavenskog razdoblja (Höpken, 1997) – mijenja svoje protagoniste i antagoniste, ali je dosljedan element narativnog obrasca (Wertsch, 2002) udžbenika povijesti u većini zemalja jugoistočne Europe (Koulouri, 2001), uključivši i Hrvatsku (Pavasović Trošt, 2019). Ne čudi stoga da je narativ o viktimizaciji postao i salijentan

narativ kolektivnih sjećanja mladih Hrvata (Vuckovic Juros, 2020), a zatim i narativ čije korištenje u političkom diskursu sugerira pokušaj apeliranja na širu publiku dobro upoznatu s takvim obrazloženjem političkih odnosa, dok su joj istovremeno neke druge moguće prezentacije susjednih zemalja slabo poznate (Koulouri, 2001) jer pluralistički pristup obradi nekih kontroverznijih tema vezanih za nacionalnu povijest još uvijek nije izborio svoje mjesto u udžbenicima povijesti (i u Hrvatskoj i u nekim drugim zemljama u regiji) unatoč zagovaranju eksperata da upravo takav pristup služi obrazovanju za demokraciju (*ibid.*; Budak, 2001).

S time na umu, u nastavku ovog rada, nakon prikaza podataka i analitičke strategije, usredotočujem se na institucionalni okvir nastave povijesti i prikaza socijalističke Jugoslavije u hrvatskim udžbenicima povijesti od 1991. do 2007. godine. Cilj ove analize jest zagrepsti ispod površine hrvatske demokratske kulture u razdoblju glavnoga vanjskog demokratizacijskog potiska hrvatskog društva.

5. Podaci i analitička strategija

Analiza ovog rada odvijala se u tri stadija. U prvom sam stadiju, koristeći se sekundarnim izvorima, razmatrala glavne momente i aktere hrvatske nastave povijesti u 1990-ima i 2000-tima te sam ih smjestila u institucionalni okvir u kojem su djelovali. U sljedećem stadiju analizirala sam udžbenike povijesti koji su u tom razdoblju i institucionalnom kontekstu prezentirali razdoblje socijalističke Jugoslavije.

Analizom su obuhvaćena 34 udžbenika povijesti 20. stoljeća koja su objavljena između 1991. i 2007. godine za uporabu u osmom razredu osnovne škole (s iznimkom posljednjeg udžbenika objavljenog u socijalističkoj Hrvatskoj iz 1991. godine koji je bio u uporabi samo jedno polugodište), prvom razredu trogodišnje i drugom razredu četverogodišnje srednje strukovne škole te u četvrtom razredu gimnazije. Cjelovit popis analiziranih udžbenika nalazi se u Dodatku, a gdje god je to bilo moguće u analizu su uključena prva izdanja, odnosno prva izmijenjena izdanja svih udžbenika povijesti 20. stoljeća objavljenih u navedenom razdoblju (u nekim slučajevima prva izdanja su bila nedostupna te su zamijenjena identičnim kasnijim izdanjima – vidi napomene u Dodatku).

U samoj analizi udžbenika fokusirala sam se na identifikaciju frejmova (engl. *frames*)¹ jugoslavenske prošlosti, pri čemu se frejm shvaća kao središnja ideja koja skupinu podređenih ideja povezuje ili organizira u jedinicu specifičnog značenja (Gamson i Modigliani, 1989). Frejmovi sugeriraju specifično značenje ili interpre-

¹ Iako neki analitičke koncepte 'frames' i 'framing' prevode na hrvatski kao 'okviri' i 'uokviravanje', u ovom radu preferiram koncepte 'frejm' ili 'frejming' kako bih naglasila da se radi o specifičnoj analitičkoj proceduri koja u literaturi ima puno specifičnije značenje od onog koje koncepti 'okviri' i 'uokviravanje' naznačuju u hrvatskom jeziku (i koje na taj općenitiji način rabim u ostatku rada).

taciju povezanih ideja tako da pažnju usmjeravaju na odabrana obilježja šireg problema ili pitanja (*ibid.*; Entman, 1993). Kako bih identificirala frejmove, prvo sam u svakom udžbeniku na razini teksta kodirala idejne elemente (engl. *idea elements*) o Jugoslaviji (npr. “menadžeri su birani po političkim kriterijima”). Zatim sam idejne elemente grupirala u apstraktnije kategorije – tzv. attribute frejmova (engl. *frame attributes*) (npr. “socijalističku ekonomiju određuju politički kriteriji”). Konačno, na temelju atributa frejmova identificirala sam frejmove (npr. antikapitalistički režim) koji su se koristili za prikaz Jugoslavije u udžbenicima povijesti (za sličnu strategiju na drugačijim materijalima vidi Gamson, 1992; Ferree *et al.*, 2002).

U analizi frejminga (engl. *framing analysis*) usredotočila sam se na odsutnost, prisutnost i učestalost frejmova, što je strategija koja se obično koristi u istraživanjima postavljanja agende (engl. *agenda-setting research*) (McCombs i Ghanem, 2001). Frejm, odnosno atribut frejma definirala sam učestalim ako se pojavljuje u barem tri četvrtine analiziranih udžbenika u određenom razdoblju. Preciznije, učestali atributi frejmova morali su se pojaviti u barem sedam od devet analiziranih udžbenika iz 1990-ih, odnosno u najmanje 18 od 24 analizirana udžbenika iz 2000-tih.

Konačno, nakon što sam identificirala frejmove, analizu sam u trećem stadiju nastavila tako što sam svaki pojedini udžbenik promatrala kao zasebnu analitičku jedinicu te potom razmatrala kako su različiti frejmovi organizirani u različitim udžbenicima. Konkretnije, razmatrala sam koji su frejmovi bili snažnije zastupljeni, koji su se frejmovi uobičajeno pojavljivali zajedno i na koji način (kojom kombinacijom atributa frejmova). Na temelju analize identificirala sam dvije glavne perspektive prikaza jugoslavenske prošlosti prisutne u pojedinim udžbenicima. Te su perspektive prezentirane niže u tekstu – nakon prikaza rezultata analize institucionalnog okvira nastave povijesti u Hrvatskoj u 1990-ima i 2000-tima i frejming analize prikaza jugoslavenske prošlosti u udžbenicima povijesti u svakom od ta dva razdoblja.

6. Ostavština 1990-ih: institucionalni okvir i udžbenici povijesti

U hibridnom režimu devedesetih koji, iako formalno demokratski, nosi obilježja autoritarnog poretka pod vlašću Franje Tuđmana i HDZ-a (Ottaway, 2003) nastava povijesti u mnogočemu zadržava ista institucionalna obilježja kao i u prijašnjem režimu. Naime, jugoslavensko je društvo, kao i druge socijalističke režime, obilježavao instrumentalan i politički kontroliran pristup nastavi povijesti. U takvom pristupu nastava povijesti funkcionira kroz centralizirani kurikulum koji je ujedno i strogo preskriptivan i iz kojeg onda slijede strogo propisani udžbenici povijesti koje učitelji moraju slijediti bez devijacija (Najbar-Agičić, 2006). U konačnici, takav pristup služi prvenstveno zastupanju interesa vladajućih elita. U jugoslavenskom slučaju to se manifestiralo, među ostalim, u naglasku na marksističkom tumačenju

povijesti i, još važnije, u glorifikaciji Komunističke partije i Josipa Broza Tita u Drugom svjetskom ratu, s ciljem da ti elementi budu temelj novoga jugoslavenskog identiteta koji bi nadvladao pojedine nacionalne identitete (Höpken, 1997; Goldstein, 2008).

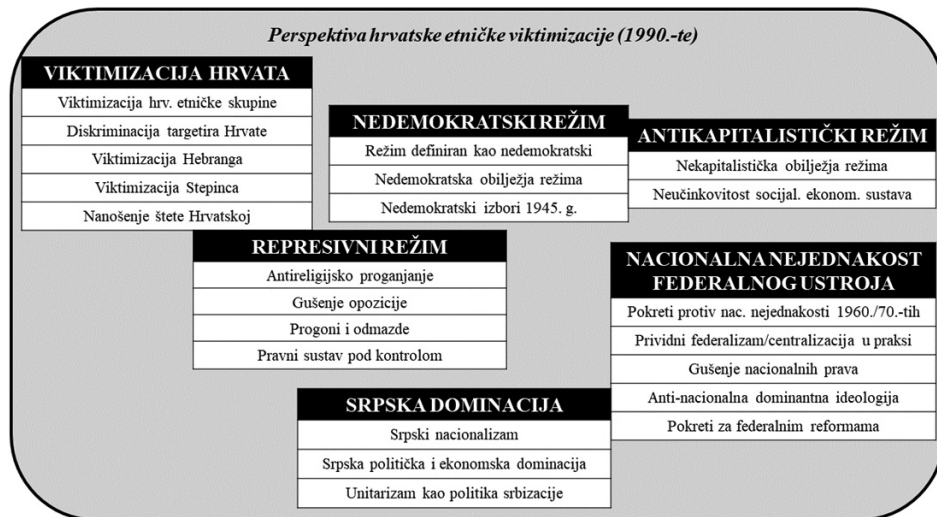
Iako su teme i politički interesi zastupani u hrvatskoj nastavi povijesti nakon 1990. bili dijametralno suprotni onima iz razdoblja socijalističke Hrvatske, sustav nastave povijesti funkcionirao je na vrlo sličan način. Primjerice, donošenje odluka o planu i programu i o udžbenicima povijesti i dalje je bilo centralizirano, sada u hrvatskom Ministarstvu obrazovanja². Dalje, kroz taj plan i program i udžbenike povijesti i dalje se promicalo samo jedno tumačenje povijesti koje se, u skladu s Tuđmanovom politikom u devedesetima, temeljilo na nacionalnom narativu o hrvatskoj državnosti ostvarenoj nakon stoljeća opresije (Goldstein, 2001; 2008).

Kao ključnu početnu točku takvog pristupa nastavi povijesti treba izdvojiti udžbenik iz 1992. godine, koji je prvi udžbenik o 20. stoljeću objavljen nakon osamostaljenja i međunarodnog priznanja Hrvatske, u autorstvu povjesničara [Perić, 1992] bliskog Tuđmanu (ESI, 2015). U kontekstu u kojem je Tuđman iskazivao poseban interes za povijest i gdje je nastava povijesti doživljena kao oruđe političkih interesa bliskih HDZ-u (Goldstein, 2001) ne čudi da je Perićev udžbenik poslužio i kao model nastavnog plana i programa predmeta povijesti iz 1995. godine (Koren i Baranović, 2009). Shodno tome, svi autori udžbenika – od kojih su neki bili bliski Tuđmanovu režimu (Najbar-Agičić i Agičić, 2007) – koji su slijedili nastavni plan i program iz 1995. godine u drugoj polovici devedesetih [Perić, 1996; Vujčić, 1996a; Đurić i Peklić, 1998; Vujčić, 1996b; Mirošević *et al.*, 1997; Đurić i Peklić, 1999; Perić, 1997; Vujčić, 1998 – vidi Dodatak] objavili su tekstove sa strukturom i sadržajem vrlo sličnima onim u Perićevu udžbeniku iz 1992. godine. Kao što ću pokazati u nastavku rada, takav početni razvoj postavio je vrlo čvrste smjernice za pisanje udžbenika, od kojih čak ni raznolikija skupina autora u 2000-tima nije mogla lako odstupiti.

Mapiranje glavnih frejmova prisutnih u udžbenicima povijesti u devedesetima (vidi *Sliku 1*) jasno pokazuje kako je socijalistička Jugoslavija dominantno bila prikazivana kroz političke i ekonomske elemente jugoslavenskog društva – prije svega naglašavao se njezin nedemokratski i antikapitalistički karakter. Na primjer, Jugoslavija se definira kao jednopartijski režim u kojem Komunistička partija kontrolira sve sfere života ili kao totalitarni režim ili diktatura u kojoj su građani trpili opresiju. Kada je pak riječ o antikapitalističkom karakteru, Jugoslavija je prikazana

² Ovo je Ministarstvo kroz godine doživjelo mnoge promjene u organizaciji i imenu, od Ministarstva prosvjete, kulture i sporta do današnjeg Ministarstva znanosti i obrazovanja. Jednostavnosti radi, u radu ću se na ministarstvo zaduženo za obrazovanje iz povijesti referirati kao na “Ministarstvo obrazovanja”.

Slika 1. Mapiranje glavnih frejmova i najučestalijih atributa frejmova u udžbenicima povijesti u 1990-ima: dominacija *perspektive hrvatske etničke viktimizacije*

Napomena: Na slici su prikazani samo najučestaliji atributi frejmova, odnosno oni koji se pojavljuju u najmanje sedam od ukupno devet udžbenika iz 1990-ih (vidi Dodatak za cjelovit popis analiziranih povijesnih udžbenika za 8. razred osnovne škole, 1. razred trogodišnje i 2. razred četverogodišnje srednje strukovne škole te za 4. razred gimnazije). Svi učestali atributi prikazani su na slici unutar frejma pod koji spadaju – što je veći broj učestalih atributa pod nekim frejmom, to se taj frejm treba smatrati jače prisutnim u udžbenicima povijesti u devedesetima.

kao sustav u kojem je izostanak slobodnog tržišta i privatnog vlasništva dovodio do nezadovoljstva njezinih građana.

Nadalje, ti udžbenici posebno detaljno naglašavaju represivnost jugoslaven-skog društva (primjerice, zabranu opozicije, policijske progone i utišavanje protivnika zatvaranjem, prisilnom emigracijom i diskreditirajućim etiketiranjem, zatim religijsku represiju itd.), nacionalne i etničke odnose kroz koje je do izražaja došao neravnopravan, odnosno privilegirani položaj nekih narodnosti (Srba) u odnosu na druge (Hrvate), kao i republičke napetosti koje federalni ustroj Jugoslavije zapravo čine samo prividnim. Kroz prikaze nacionalnih i etničkih problema posebno se snažno provlačio narativ o hrvatskoj viktimizaciji koju se onda povezivalo i s represijom nad Hrvatima i srpskom dominacijom u Jugoslaviji.

To mapiranje već pruža prilično jasan pregled negativnoga (re)interpretativnog okvira u koji je u udžbenicima povijesti smještena Jugoslavija – na primjer, vrlo prominentno nedostaju “radosna sjećanja” vezana za sport, glazbu, književnost i

popularnu kulturu u Jugoslaviji (Pavasović Trošt, 2019), kao i socijalne dimenzije pozitivnih elemenata jugoslavenskog društva, koje pak opstaju u kolektivnim sjećanjima prenesenim sa starijih generacija na mlađe (Vučković Juroš, 2020). No, nakon sljedećega analitičkog koraka, u kojem se glavni frejmovi više ne gledaju nezavisno jedni od drugih, već se tumače iz perspektive međusobnog povezivanja unutar teksta, vidi se također da ih predominantno povezuje interpretativni okvir koji nazivam *perspektivom hrvatske etničke viktimizacije*.

Primjerice, osim što je izričiti frejm viktimizacije Hrvata jedan od najzastupljenijih (u svojim raznim atributima), i svi se ostali frejmovi redovito pojavljuju povezani s njime. Tako frejm Jugoslavije kao represivnog režima fokus ne stavlja na progon disidenata komunističkog režima kao takvih, nego na progon disidenata koji su targetirani kao Hrvati od strane Srba na pozicijama moći. Frejmovi Jugoslavije kao antidemokratskog i antikapitalističkog režima dosljedno se povezuju s centraliziranom politikom koja se vodi u interesu Srbije, a ne Hrvatske. Frejmovi nacionalne nejednakosti unutar samo prividno federalnog ustroja na sličan su način povezani s frejmom srpske političke dominacije. Dakle, svi ti frejmovi, u konačnici, služe kao temelj i argument upravo *perspektive hrvatske etničke viktimizacije*.

To pogotovo snažno dolazi do izražaja u udžbenicima namijenjenim strukovnim školama [Vujčić, 1996a; Đurić i Peklić, 1998; Vujčić, 1996b; Mirošević *et al.*, 1997; Đurić i Peklić, 1999]. U njima je takva strogo selektivna i izričito jednoznačna perspektiva, koja ne dopušta nijedno drugo tumačenje osim hrvatske viktimizacije od strane Srba, bila najočitija, s čestim ispuštanjem nekih pozitivnijih političkih elemenata Jugoslavije (npr. pokreta nesvrstanih) koji su bili obrađivani u udžbenicima za osnovne škole i gimnazije u devedesetima. Iako je to ispuštanje vjerojatno uzrokovano i manjim brojem stranica predviđenih za obradu tih tema u strukovnim školama, takva selektivnost dobro ilustrira što ključnom porukom treba prenijeti učenicima. Ona se, kao što se vidi iz niže navedenog primjera koji opisuje “Položaj Hrvata i Hrvatske u drugoj Jugoslaviji” u jednom od takvih udžbenika jasno svodi na *perspektivu hrvatske etničke viktimizacije*:

Hrvatska i Slovenija bile su najrazvijenije federalne jedinice u državi i zbog toga su najviše eksploatirane od strane središnjih vlasti u Beogradu. Dohodak Hrvatske od industrije, prometa, turizma, poljodjelstva odlazio je u državnu blagajnu u Beogradu, a mali se dio tog novca vraćao i ulagao u gospodarski razvoj Hrvatske. U Hrvatskoj su stradavali politički protivnici komunista, svećenici, vjernici. Hrvatima je nametan teret krivnje za zločine koje su počinili ustaše. Mali je broj Hrvata bio zastupljen u vojsci i diplomaciji. Hrvati su često progonjeni zbog izražavanja domoljubnih osjećaja i pjevanja nacionalnih pjesama. Primjerice, mnogim je Hrvatima suđeno zbog pjevanja pjesme “Ustani bane Jelačiću”. U državi je provodan unitarizam. Montiranim procesima izvršene su i brojne konfiskacije. (Đurić i Peklić, 1998, str. 149)

Služeći se logikom kritičnog slučaja na temelju koje se analiza obrade jedne od kritičnih kontroverznih povijesnih tema u udžbenicima povijesti može koristiti za zaključivanje i o institucionalnom okviru u kojem udžbenici nastaju, zaključujem kako se iz ove analize vidi da se nedemokratski karakter Hrvatske iz devedesetih ogledao i u institucionalnoj strukturi nastave povijesti koja je bila duboko ideologizirana u službi građenja nacionalnog identiteta sukladnog s vizijom povijesti Franje Tuđmana i s interesima vladajuće stranke. Svi udžbenici povijesti iz devedesetih bili su fokusirani na negativne političke i ekonomske aspekte jugoslavenskog društva interpretiranog kroz *perspektivu hrvatske etničke viktimizacije*. Ta perspektiva nije dopuštala nikakve kompleksnosti ili propitivanja jednodimenzionalne nacionalističke prezentacije jugoslavenske prošlosti. Na taj način, hrvatski udžbenici iz 1990-ih odražavali su nedemokratsku političku kulturu u kojoj su nastali.

7. Nastava povijesti i demokratizacijski test 2000-tih

7.1. *Demokratizacijske promjene i institucionalna inercija nastave povijesti početkom 2000-tih*

Prema Höpkenju (2007), neke od hrvatskih obrazovnih reformi u drugoj polovici 1990-ih anticipirale su demokratizacijske promjene koje će u punom zamahu biti tek nakon Tuđmanove smrti i HDZ-ova gubitka parlamentarnih i predsjedničkih izbora 2000. godine. Primjerice, Hrvatska je već 1996. godine uvela sustav paralelnih udžbenika, a od 1998. godine učitelji su udžbenike mogli sami birati umjesto da im se dodjeljuju na temelju kvota izdavača (Goldstein, 2001; Koren i Baranović, 2009). Krajem 1990-ih ukinuta je i funkcija posebne izvjestiteljice za udžbenike koja je prije toga velikim dijelom kontrolirala izbor udžbenika te je mogla, primjerice, prema svom nahođenju ukidati odobrene udžbenike (Koren i Baranović, 2009).

Nakon 2000. godine činilo se da dolazi i do drugih, znatno većih promjena. Na primjer, iako je Ministarstvo obrazovanja zadržalo centraliziranu ulogu u odobravanju udžbenika, manje je kontroliralo njihov sadržaj (Najbar-Agičić i Agičić, 2007). Pristup novom Povjerenstvu za prosudbu udžbenika povijesti formiranom 2000. godine dobili su neki drugi povjesničari i nastavnici povijesti za razliku od onih koji su u povjerenstvima za ocjenjivanje udžbenika sudjelovali prije. To je Povjerenstvo imalo zadatak predložiti mjere za poboljšanje nastave povijesti te je potaklo veću javnu debatu o potrebnim promjenama u nastavi povijesti (Koren, 2007; Koren i Baranović, 2009). Novi Zakon o udžbenicima iz 2001. godine također je za cilj imao potaknuti veću cirkulaciju udžbenika propisavši da se udžbenici koji su tri godine imali manje od 10% tržišnog udjela moraju povući iz škola (Koren i Baranović, 2009).

No, provedba tih promjena bila je manje uspješna. Na primjer, iako je uvođenje paralelnih udžbenika bilo hvaljena novina, u praksi je kompeticija među udž-

benicima bila ograničena i mnogi su novi udžbenici istih, ali i posve novih autora bili gotovo identični prijašnjim udžbenicima (*ibid.*). U praksi gotovo nijedna od preporuka Povjerenstva nije ostvarena – primjerice, niti su povučeni udžbenici koje je Povjerenstvo predložilo za povlačenje niti je pripremljen novi plan i program povijesti (*ibid.*). K tome, nastavnici povijesti su pri izboru udžbenika i pripremi nastave i dalje bili izloženi pritisku da se “prilagode prevladavajućim društvenim i političkim normama; posebno je promovano poimanje nastave povijesti kao glavnog sredstva za stvaranje nacionalnog identiteta” (*ibid.*, str. 107).

Konačno, inicijalni demokratizacijski zamah u nastavi povijesti ubrzo je ponovno zamro povratkom HDZ-a na vlast 2003. godine. Iako je taj novi HDZ usmjerio svoj pogled prema EU-u i demokratizacijskim promjenama koje je EU od Hrvatske tražio, to se nije moglo vidjeti u nastavi povijesti – niti je razvijen novi plan i program povijesti za srednje škole niti je nastavni plan i program za osnovne škole iz 2006. godine donio znatne stvarne promjene u odnosu na onaj iz 1996. godine (Koren, 2007; Koren i Baranović, 2009). U nekim tumačenjima (Koren, 2007; Koren i Baranović, 2009) Zakon o udžbenicima iz 2006. godine čak je povećao mogućnosti političkog upletanja u usporedbi sa Zakonom o udžbenicima iz 2001. godine, među ostalim i većim restrikcijama u izboru udžbenika.

Dakle, unatoč naizgled demokratizacijskim promjenama u nastavi povijesti u prvoj polovici 2000-tih, nije zapravo došlo do cjelovite i sustavne preobrazbe – što se može usporediti i s demokratizacijskim promjenama koje su se istodobno događale na drugim društvenim razinama u Hrvatskoj. Drugim riječima, unatoč značajnim iskoracima u odnosu na devedesete – primjerice, manje *očitom* ideološkom sadržaju (Höpken, 2007; Najbar-Agičić i Agičić, 2007; Koren, 2007) – izostale su dubinske promjene u sustavu nastave povijesti. Umjesto toga sustav je primarno obilježila institucionalna inercija, najbolje ilustrirana daljnjim slijeđenjem nastavnog plana i programa iz 1996. godine, koji novi nastavni plan i program za osnovne škole iz 2006. nije bitno unaprijedio, i izostankom novog plana i programa iz povijesti za strukovne škole i gimnazije.³ Ipak, treba naglasiti da je popuštanje središnje kontrole nad sadržajem udžbenika pridonijelo stvaranju novoga kritičkog prostora koji je pojedinim autorima omogućio da uvedu više pluralnih stajališta u svoje udžbenike u cilju poticanja kritičkog mišljenja. No, kako udžbenici koji su nastavili predstavljati kontroverznu jugoslavensku prošlost na način sličan udžbenicima iz 1990-ih nisu ni na koji način sankcionirani, većina autora udžbenika nije iskoristila tu priliku za kritički pluralistički pristup, na što ukazuje i analiza u nastavku rada.

³ Novi plan i program povijesti za strukovne škole uvodi se tek 2017., a 2019. donosi se novi kurikulum za osnovne škole i gimnazije (Odluka..., 2019).

7.2. Udžbenici povijesti početkom 2000-tih i neuspjeh pluralne demokratske kulture

Bez obzira na prostor otvoren (ograničenim) popuštanjem središnje kontrole, mnogi autori udžbenika iz 2000-tih nastavili su pripremati udžbenike vrlo slične onima iz prethodnog razdoblja (od kojih su neki bili nova, manje ili više izmijenjena, izdanja njihovih ranijih udžbenika). Stoga je u tim udžbenicima povijesti socijalistička Jugoslavija i dalje dominantno bila prikazana i interpretirana iz *perspektive hrvatske etničke viktimizacije*. Time se nastavila praksa iz 1990-ih u kojoj, u većini udžbenika, nije bilo mjesta za drugačija tumačenja ili višedimenzionalne prikaze toga kontroverznog povijesnog razdoblja. Osim toga, udžbenici koji nastavljaju privilegirati tu perspektivu, uključivši i one objavljene 2007. godine, i dalje ne govore o elementima društvene i kulturne povijesti Jugoslavije, što je bila jedina sadržajna inovacija plana i programa za osnovne škole iz 2006. godine. No, čini se da su bili odobreni – i mogli biti izabrani – za korištenje u školama 2000-tih unatoč tomu što nastavljaju zanemarivati novi sadržajni zahtjev Plana i programa za predmet povijest. To sugerira da je, unatoč novoj mogućnosti kritičnijeg i refleksivnijeg pristupa, takav pristup bio pojedinačna odluka autora, a ne zahtjev sustavno postavljen pred sve udžbenike povijesti.

Takvu je pojedinačnu odluku donijela tek manja skupina autora, čije udžbenike smatram “novom generacijom” udžbenika.⁴ U tom je različitom pristupu uočljiv neutralniji jezik, a sadržajno se posebno ističe i znatno manji naglasak na frejmu viktimizacije Hrvata, koji je ujedno i jedini razlog što je taj frejm izgubio svoju generalnu poziciju jednog od dominantnih frejmova koju je imao u proteklom razdoblju (vidi *Sliku 2*). Zbog sličnih razloga svoju je poziciju učestalog atributa izgubio i opis unitarizma kao politike srbizacije, što je također doprinijelo smanjenju fokusa na perspektivu etničke viktimizacije.

Umjesto te perspektive do izražaja je više došao novi interpretativni okvir jugoslavenske prošlosti koji sam definirala kao *perspektivu problematičnoga jugoslavenskog režima* upravo zbog toga što je slične događaje i obilježja jugoslavenskog društva promatrao i kroz prizmu režima koji ne funkcionira kako bi trebao i zbog drugih razloga, a ne samo zbog etničke viktimizacije Hrvata. Tako, na primjer, iako su bili zastupljeni i prije, sada se snažnije pojavljuju opisi zahtjeva za federalnim reformama (kako bi federalni ustroj funkcionirao i u praksi) te svoje mjesto na mapi učestalih atributa nalazi i razmatranje represivnosti režima kroz unutarpartijske čistke i discipliniranja. Dakle, drugačijim naglascima i povezivanjima atributa i frej-

⁴ Iako je objavljen još 1999. godine, kao prvi udžbenik “nove generacije” svrstala bih Leček *et al.*, koji anticipiraju neke od elemenata novog, drugačijeg pristupa. Također, iako se ti elementi nalaze u više različitih udžbenika (u nekima više, u nekima manje), pristup “nove generacije”, po mojoj procjeni, najsnažniji je u udžbenicima autora Koren i Brkljačić *et al.*

Slika 2. Mapiranje glavnih frejmova i najučestalijih atributa frejmova u udžbenicima povijesti u 2000-tima: oslabljena, ali i dalje dominantna *perspektiva hrvatske etničke viktimizacije*

Napomena: Na slici su prikazani samo najučestaliji atributi frejmova, odnosno oni koji se pojavljuju u najmanje 18 od ukupno 24 udžbenika iz 2000-tih (vidi Dodatak za cjelovit popis analiziranih povijesnih udžbenika za 8. razred osnovne škole, 1. razred trogodišnje i 2. razred četverogodišnje srednje strukovne škole te za 4. razred gimnazije). Atributi i frejmovi koji su bili učestali u prethodnom razdoblju, ali prestaju biti učestali u ovom razdoblju (iako su i dalje prisutni) označeni su sivom bojom, dok su oni koji su bili manje prisutni prije, a sada su postali učestali podebljani.

movi, koji se u svojoj suštini nisu mogli znatno razlikovati od mnogih iz 1990-ih (jer su bili propisani planom i programom), u toj se manjoj skupini udžbenika “nove generacije” umjesto privilegiranja *perspektive hrvatske etničke viktimizacije* pojavio novi interpretativni okvir jugoslavenske prošlosti: *perspektiva problematičnoga jugoslavenskog režima*. To se može vidjeti i na primjerima obrade hrvatskog proljeća, teme prije snažno prožete perspektivom hrvatske etničke viktimizacije, gdje se u ilustrativnom tekstu iz udžbenika za osmi razred naglašava problematični jugoslavenski režim:

Sredinom 1960-ih u Jugoslaviji su se sučelile različite zamisli o daljnjem gospodarskom i političkom razvoju zemlje. Slabije razvijene republike podupirale su središnje planiranje u gospodarstvu te tražile veću pomoć od federacije... Naime, dio novca iz svih republika odlazio je u zajedničku blagajnu, odakle se izdvaja-

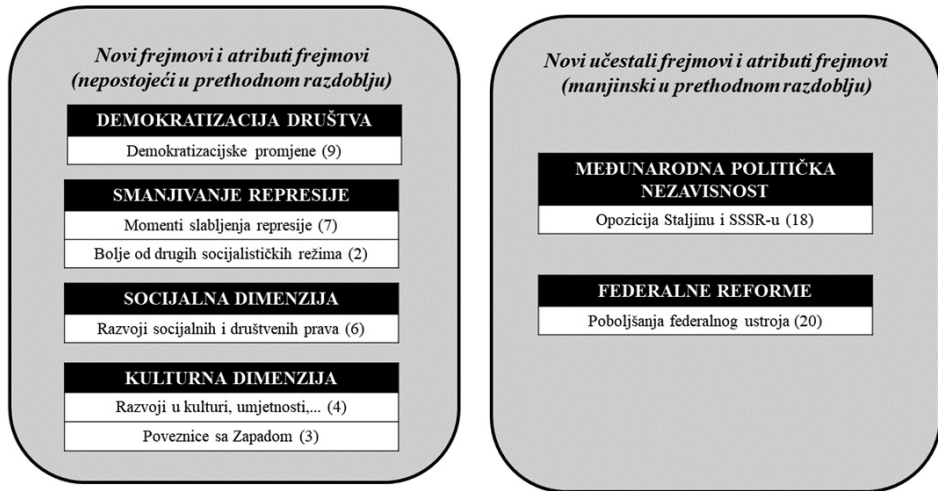
lo za potrebe federacije i nerazvijenijih krajeva. U razvijenije se republike manje ulagalo, pa se njihov gospodarski razvoj usporio. To je osobito izazivalo nezadovoljstvo u Hrvatskoj i Sloveniji. Među dijelom političara također se pojavio otpor federativnom uređenju. Tražili su jačanja centralizma, planskog gospodarstva i rukovodeće uloge komunista... Ponovno je ojačala velikosrpska ideja, prikrivena isticanjem jugoslavenstva. (Koren, 2007, str. 210)

Osim toga, ta je manja skupina autora uvodila i nove teme u okvirima propisane strukture udžbenika ili je putem dodatnih materijala predstavila različita tumačenja raznih elemenata jugoslavenske prošlosti. Tako se u “novoj generaciji” udžbenika nalaze i rasprave o poboljšanjima ili pozitivnim aspektima jugoslavenskog društva (kao što su bila razdoblja demokratizacije koja su se ogledala u povećanju medijskih ili vjerskih sloboda) ili je pak pružen kompleksniji prikaz nekih elemenata jugoslavenskog društva (npr. provedene federalne reforme, međunarodni odnosi) (vidi *Sliku 3*). Na primjer, strukovni udžbenik iz 2000-tih koji je usvojio takav pluralistički pristup [Bekavac i Štambak, 2003] govorio je i o sukobu Jugoslavije sa SSSR-om iako to nije bilo propisano planom i programom za strukovne škole.

Dalje, uz pregled ekonomskih i političkih dimenzija ti su udžbenici uključivali i prikaz nekih socijalnih i kulturnih aspekata jugoslavenskog društva, poput besplatnog zdravstva i obrazovanja te napretka u umjetnosti i znanosti. Samim time već je napravljen jasan odmak u odnosu na udžbenike iz 1990-ih (i one koji su ih slijedili u 2000-tima) koji su svoju pažnju posvetili isključivo političkim i ekonomskim aspektima jugoslavenskog društva. Iako se tu i dalje radi o slabo zastupljenim frejmovima (vidi *Sliku 3*), njihovo uvođenje ipak upućuje na pluralističniji prikaz jugoslavenske prošlosti koji se više ne temelji isključivo na etničkoj perspektivi. Stoga ta novina također odražava i pomak od čisto instrumentalnog ili nacionalističkog pristupa nastavi povijesti prema kritičnijem pristupu. Ipak, taj pomak učinili su samo pojedini autori udžbenika, koji su ostali u manjini – sustavne preobrazbe sustava nastave i udžbenika povijesti nije bilo.

Opet koristeći logiku kritičnog slučaja, odnosno obradu kritične kontroverzne teme u udžbenicima povijesti kako bi se zaključivalo o sustavu koji stvara uvjete i ograničenja za takvu obradu, zaključujem da takav razvoj događaja ukazuje na to da su demokratizirajuće promjene u nastavi povijesti u Hrvatskoj u 2000-tima bile tek djelomično uspješne. S jedne strane, profesionalni povjesničari i nastavnici povijesti uistinu su dobili više pregovaračkog prostora u areni kojom su prije toga nesumnjivo dominirale vladajuće političke elite i politički podobne osobe. No, s druge strane, i taj je novi pregovarački prostor ostao duboko limitiran centraliziranim obrazovnim sustavom i institucionalnom inercijom, te nije uspio uroditi sustavnim promjenama prema kritičkom i refleksivnijem pristupu kontroverznim povijesnim temama poput socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti kao cjelini. Poslje-

Slika 3. Novi (manjinski) i novoučestali pozitivni frejmovi i atributi frejmova u udžbenicima povijesti u 2000-tima

Napomena: Brojevi u zagradama odnose se na broj udžbenika od ukupno 24 udžbenika iz 2000-tih u kojima se pojavljuje atribut frejma.

dica toga bila je da su perspektive koje nisu naglašavale jedino etničku viktimizaciju Hrvata u Jugoslaviji ostale manjinske, zbog čega se, generalno gledajući, u udžbenicima povijesti održao viktimizacijski narativ koji je – s drugačijom postavom žrtava (“naša nacija”) i počinitelja (to je uvijek onaj “drugi” na našoj granici) (vidi u Pavasović Trošt, 2019) – nastavio biti glavni narativni predložak hrvatskih povijesnih narativa, jednako kao što je to bio slučaj i u razdoblju Jugoslavije i poslije nje, i u Hrvatskoj i u drugim bivšim socijalističkim republikama (vidi, npr. u Koulouri, 2001; Pavasović Trošt, 2019).

Razmatranje tog nalaza iz perspektive političke kulture ukazuje na neuspjeh u uspostavljanju zrele demokratske političke kulture koja je nadrasla instrumentalizirani pristup udžbenicima povijesti i koja bi, umjesto toga, kroz udžbenike povijesti mogla zauzeti kritički i reflektivni pristup jednoj od kritičnih tema svoje teške ili kontroverzne prošlosti. Dakle, korištenje udžbenika povijesti nastalih u specifičnom institucionalnom okviru nastave povijesti kao indikatora hrvatske demokratske političke kulture jest u ovom slučaju, logikom kritičnog slučaja, ukazalo na opetovano oslanjanje na autoritet centralizirane države i na neuspjeh da se pluralizam gledišta ugradi u instituciju koja možda nije eksplicitno posvećena političkom procesu, ali koja je unatoč tomu ključna za socijalizaciju budućih demokratskih građana.

na. Iz tog zaključujem, na temelju toga kritičnog slučaja, da je Hrvatska, unatoč naporu na mjerama formalne demokratizacije 2000-tih, pala na testu institucionalno utjelovljenih demokratskih pretpostavki i normi.

8. Zaključak

U ovom sam radu koristila interpretativni pristup političkoj kulturi kako bih analizirala koliko su demokratske prakse bile utjelovljene u institucijama nastave povijesti u prvom periodu hrvatske demokracije u devedesetima i na početku 21. stoljeća, s posebnim naglaskom na razdoblju između 2000. i 2007. kao ključnom momentu vanjskoga demokratizacijskog potiska i rasta hrvatskog društva. Cilj takvoga interpretativnog pristupa političkoj kulturi (Olick i Levy, 1997) – koji se fokusira na dublje obrasce u područjima koja ne moraju biti izričito politička – bio je stavljanje naglaska na probleme demokratskog poretka koji su čitavo vrijeme bili vidljivi, ali su bili zanemareni jer nisu mogli lako biti mjereni formalnim mjerama demokratizacije. Te su mjere ukazivale na demokratizacijska napredovanja Hrvatske u ranim 2000-tima, no istovremeno se taj napredak činio manjim i problematičnijim što se pregled indikatora demokratizacije više odmicao od minimalnih mjera demokratizacije prema kompleksnijim (Marshall, Jagers i Gurr, 2010; Marshall i Jagers, 2011; Freedom House, 2022) i onda dalje prema pristupima političke kulture (Kekic, 2007).

Ovaj rad čini taj posljednji korak odmicanja, u kojem u analizu uključujem interpretativni pristup političke kulture, i to kroz slučaj analize institucionalnog okvira nastave povijesti i prikaza prošlosti socijalističke Jugoslavije u hrvatskim udžbenicima povijesti između 1991. i 2007. godine. Pod pretpostavkom da je moguće na temelju načina na koji neko društvo pristupa osjetljivim ili kontroverznim temama u nastavi povijesti vidjeti koliko su, i kako, demokratska načela utjelovljena u njegovoj političkoj kulturi (Olick i Levy, 1997; Dierkes, 2010), ova analiza u fokus stavlja temu socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti kao kritični slučaj čiji obrasci doprinose zaključivanju o institucionalnom okviru nastave povijesti unutar kojeg su nastali, a preko toga i zaključivanju o političkoj kulturi u kojoj je takav institucionalni okvir nastave povijesti ukotvijen. Na taj način analiza institucionalnog okvira nastave povijesti i prikaza kontroverznih tema u povijesnim udžbenicima može služiti kao indikator institucionalnog utjelovljenja demokracije.

Dakako, logika zaključivanja na temelju kritičnog slučaja ima svoja ograničenja i u ponekim je aspektima pogotovo ranjiva na kritike o pretpostavkama na kojima se temelji. U ovom konkretnom slučaju⁵ postavlja se pitanje može li se na temelju obrade jedne teme zaključivati o udžbenicima povijesti općenito? Dalje,

⁵ Zahvaljujem anonimnom recenzentu čije su konstruktivne primjedbe izravno doprinijele eksplicitnom specficiranju logike zaključivanja na temelju kritičnog slučaja.

mogu li se nakon toga ti zaključci preslikati na nastavu povijesti općenito (koja uključuje ne samo institucionalni okvir unutar kojeg nastaje plan i program nastave i unutar kojeg se propisuju sadržaji udžbenika već i prakse i pristupe stručnog usavršavanja nastavnika te, na kraju, i ono što nastavnici zaista čine ili ne čine u učionici)? Te, konačno, mogu li se takvi zaključci o nastavi povijesti u određenom razdoblju upotrijebiti da se iznose zaključci o političkoj kulturi i utjelovljenosti demokratskih pretpostavki i normi u čitavom društvu? Moje je stajalište da je to moguće ako je kritični slučaj dobro odabran i uistinu ukazuje na obrasce koji se onda (na sličan način, iako možda manje dramatično) mogu očekivati i u drugim sličnim slučajevima.

Što, dakle, prikaz teme socijalističke Jugoslavije u udžbenicima povijesti između 1991. i 2007. (a posebice u ovom drugom razdoblju inicijalnih demokratizacijskih potisaka i reformskih pokušaja) čini slučajem koji omogućuje takve zaključke? Prvo, iako to nije jedina kontroverzna tema u hrvatskim udžbenicima povijesti, smatram da je njezina kontroverznost šira od mnogih drugih slučajeva (primjerice, kontroverzi o Drugom svjetskom ratu i Domovinskom ratu) jer uključuje ne samo tenzije između raznih aktera u borbi sjećanja u društvu već i veću tenziju pozitivnih i negativnih (re)evaluacija između odozgo-prema-dolje i odozdo-prema-gore narativa o socijalističkoj Jugoslaviji (vidi, primjerice, tenzije između političko-državnih traumatičnih sjećanja i radosnih sjećanja svakodnevnice “običnih ljudi”). Dakle, ako određeni obrasci vrijede u prikazu jedne od “širih” kontroverznih tema u udžbenicima povijesti, može se očekivati da će vrijediti i u prikazima “užih” kontroverznih tema. Drugo, iako se zaista ne bi smjelo izjednačavati sadržaj udžbenika povijesti s podučavanjem i onim što nastavnici čine u učionicama, sadržaj udžbenika povijesti je ono što se očekuje i preskribira da će nastavnici podučavati. Iako se malo zna o tome kako je poučavanje povijesti o socijalističkoj Jugoslaviji u razdoblju od interesa izgledalo u učionici, čini mi se vjerojatnim pretpostaviti da će u kontekstu relativno restriktivnoga institucionalnog okvira nastave povijesti, u kojem je preopterećenje gotovo pravilo, nastavnici činiti *manje* od predloženog/planiranog, pri čemu zasigurno u te odluke ulazi i otpor promjenama, ali i pitanje izbjegavanja kontroverzi u učionici koje kao izazove tog razdoblja spominju Koren i Baranović (2009). Dakle, ako određeni obrasci vrijede za “najbolje slučajeve” u kojima se sve u udžbenicima prezentira onako kako to udžbenici sugeriraju, onda je teško očekivati da će u većini učionica praksa ne-najboljih slučajeva biti još pluralističnija od najpluralističnijih udžbenika. I na kraju, konsolidirana demokratska politička kultura mora proći “test” demokratičnosti na svim svojim razinama – i pad na “nižoj” razini (poput manje očite razine sadržaja udžbenika povijesti kao indikatora političke kulture) i dalje je pad na testu demokratičnosti. Štoviše, u ovom radu naglašavam relevantnost upravo te razine jer, kao što to artikulira Najbar-Agičić, “(o)dluka o tome kakva bi trebala biti politika povijesti/sjećanja je *par excellence*

politička odluka” (2018, str. 10), a institucionalni okvir koji o(ne)mogućuje određen pristup nastavi povijesti, a kroz njega i određen pristup kontroverznim temama u udžbenicima povijesti, potpada pod politiku sjećanja kao jedan od središnjih elemenata političke kulture čitavog društva.

Pod tim pretpostavkama, zaključujem da rezultati ove analize na slučaju nastave povijesti i prikaza Jugoslavije u hrvatskim udžbenicima povijesti ukazuju na to da, unatoč nekim demokratskim institucionalnim promjenama u nastavi povijesti u 2000-tima, razmatrano razdoblje obilježava izostanak sustavne demokratske transformacije. Umjesto toga ostavština autoritarnog (hibridno-demokratskog) perioda 1990-ih se i u razdoblju navodne demokratske konsolidacije 2000-tih i dalje manifestira u snažnom institucionalnom utjecaju na nastavu povijesti. To uključuje i privilegiranje *perspektive hrvatske etničke viktimizacije* – koja nije ostavljala puno prostora kompleksnostima ili kritičkom propitivanju – u većini udžbenika povijesti. Iako manja skupina autora odstupa od takvog pristupa te ga balansira *perspektivom problematičnoga jugoslavenskog društva*, njezin kritičniji i pluralističniji pristup – koji čini odmak od instrumentalnog (nacionalističkog) pristupa nastavi povijesti – jest manjinski i “uguran” u pukotine kurikulumskih propisa. U njemu se prije svega ogleda individualni angažman pojedinih autora, a ne sustavan i institucionalno podržan zahtjev postavljen pred autore udžbenika. To pak, logikom kritičnog slučaja, ukazuje na nezrelost demokratske političke kulture, jer i one demokratske institucionalne promjene koje su bile implementirane nisu bile dostatne da stvore temelje sustavnim (nasuprot pojedinačnim) kritičkim i pluralističkim pristupima kontroverznoj povijesti i tako doprinesu daljnjoj demokratizaciji hrvatskog društva preko doprinosa socijalizaciji budućih demokratskih građana.

Ti nalazi sugeriraju neuspjeh hrvatskog društva da otvoreno i pluralistički pristupi borbama oko politike sjećanja te ukazuju na kontinuiranu nezrelost demokratske političke kulture čak i u razdoblju poboljšanja rezultata Hrvatske na uobičajenim indikatorima demokratizacije. Drugim riječima, iz perspektive interpretativnog pristupa političkoj kulturi, Hrvatska je unatoč svim hvaljenim naprecima demokratizacije društva u ranim 2000-tima ipak pala na testu institucionalno utjelovljenih demokratskih načela. Unatoč svim demokratizacijskim promjenama koje su se u tom razdoblju dešavale, nije zapravo došlo do cjelovite i sustavne demokratizacije društva – a slično je, vjerujem, i u drugim društvenim sferama u Hrvatskoj. To se na kraju vidi i povratkom u budućnost, odnosno u našu sadašnjost u kojoj se povjesničari još uvijek sukobljavaju oko toga je li svrha nastave povijesti poticati domoljubnost i formirati nacionalni identitet učenika ili naučiti učenike kritički promišljati nacionalne narative i društvo (Koren, 2020), a Hrvatska je i dalje, prema EIU Indeksu demokracije za 2022. godinu, “manjkava demokracija” (pri čemu je još nazadovala u odnosu na prethodnu godinu) i s najnižim rezultatom (4,38 od 10) upravo na dimenziji političke kulture (EIU, 2023).

Namjera pristupa interpretativne političke kulture kojim se vodim u ovom radu nije bila ni da zamijeni druge i drugačije analize demokratizacije ni da se natječe s njima, od onih koje koriste formalne indikatore demokratizacije do onih koje analiziraju vrijednosti i stavove građana kao indikatore političke kulture. No, snaga tog pristupa leži u sposobnosti da pobliže razmotri ponekad slabije vidljive obrasce ukotvljenja demokratskih načela u institucijama i među građanima, pa stoga može nadopunjavati ostale pristupe u svrhu boljeg razumijevanja krhkosti i (ne)uspjeha u ostvarivanju demokratskog ideala.

DODATAK: ANALIZIRANI UDŽBENICI

1. Udžbenici povijesti korišteni između 1992. i 1998./1999. godine (9)

1.a. Za osmi razred osnovne škole

Perić, I. (1992) *Povijest za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje, dio o Jugoslaviji gotovo je potpuno identičan izdanju iz 1993. godine koje se stoga nije odvojeno analiziralo).

Perić, I. (1996) *Povijest za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa (1. izdanje, dio o Jugoslaviji identičan je izdanju iz 1998. godine koje se stoga nije odvojeno analiziralo).

1.b. Za prvi razred trogodišnje srednje strukovne škole

Vučjić, I. (1996a) *Hrvatska povijest*. Zagreb: Birotehnika (1. izdanje).

Đurić, V. i Peklić, I. (1998) *Hrvatska povijest od doseljenja Hrvata do naših dana*. Zagreb: Profil (1. izdanje).

1.c. Za drugi razred četverogodišnje srednje strukovne škole*

Vučjić, I. (1996b) *Povijest (Hrvatska i svijet 2)*. Zagreb: Birotehnika (1. izdanje).

Mirošević, F., Šanjek, F., Macan, T. i Mijatović, A. (1997) *Povijest*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

1.d. Za četvrti razred gimnazije

Perić, I. (1993) *Hrvatska i svijet u XX. st.* Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Perić, I. (1997) *Povijest: za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Alfa (1. izdanje).

Vučjić, I. (1998) *Povijest: Hrvatska i svijet u XX. stoljeću: udžbenik za četvrti razred gimnazije*. Zagreb: Birotehnika (1. izdanje).

* *Napomena*: Jedan od udžbenika povijesti za drugi razred srednje strukovne škole nije bio analiziran jer je dio o Jugoslaviji identičan udžbeniku istih autora za prvi razred srednje strukovne škole objavljenom 1998. godine – radi se o Đurić, V. i Peklić, I. (1999) *Hrvatska i svijet*

od sredine XVIII. do kraja XX. st. Zagreb: Profil (pregledano je izdanje iz 1999. godine, no prema dostupnim informacijama taj je udžbenik bio odobren za korištenje u četverogodišnjim srednjim strukovnim školama od 1997./1998. godine).

2. Udžbenici povijesti korišteni između 1999./2000. i 2007./2008. godine (24)

2.a. Za osmi razred osnovne škole

Brkljačić, M., Ponos, T., Samaržija, Z. i Špelić, D. (2000) *Povijest 8: udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Koren, S. (2000) *Povijest 8: udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*. Zagreb: Profil (1. izdanje).

Matković, H. (2000) *Povijest 8: udžbenik za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Đurić, V. (2002) *Povijest 8: udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil (3. izdanje koje bi trebalo biti identično nedostupnom 1. izdanju iz 2000.).

Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. (2003) *Povijest 8: udžbenik iz povijesti za osmi razred osnovne škole*. Samobor: Meridijani (1. izdanje).

Jurčević, J. i Raić, M. (2004) *Povijest VIII: udžbenik za 8. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa (1. izdanje).

Bekavac, S., Bradvica, M. i Miočić, M. (2007) *Povijest 8: udžbenik za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa (1. izdanje).

Đurić, V. (2007) *Povijest 8: udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil (1. izdanje).

Erdelja, K. i Stojaković, I. (2007) *Tragom prošlosti 8: udžbenik povijesti s CD-om za 8. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. (2007) *Povijest 8: udžbenik iz povijesti za osmi razred osnovne škole*. Samobor: Meridijani (1. izdanje).

Koren, S. (2007) *Povijest 8: udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil (1. izdanje).

2.b. Za prvi razred trogodišnje srednje strukovne škole

Đurić, V. i Peklić, I. (2002) *Hrvatska povijest od doseljenja Hrvata do naših dana*. Zagreb: Profil (3. promijenjeno izdanje koje bi trebalo biti identično 1. promijenjenom izdanju iz 2000. godine).

Bekavac, S. i Štambak, N. (2003) *Hrvatska povijest: udžbenik povijesti za prvi razred trogodišnjih strukovnih škola*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Čokonaj, E., Petrić, H., Raguž, J. i Škiljan, D. (2003) *Povijest od doseljenja Hrvata do danas*. Zagreb: Meridijani (1. izdanje).

Dukić, I., Erdelja, K. i Stojaković, I. (2003) *Hrvatska povijest*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Petrić, H. (2007) *Povijest (Pregled hrvatske povijesti) – udžbenik za I. razred trogodišnjih srednjih strukovnih škola*. Samobor: Meridijani (1. izdanje).

2.c. Za drugi razred četverogodišnje srednje strukovne škole

Đurić, V. i Peklić, I. (2002) *Hrvatska i svijet od sredine XVIII. stoljeća do naših dana: udžbenik povijesti za drugi razred srednjih škola*. Zagreb: Profil (3. promijenjeno izdanje koje bi trebalo biti identično 1. promijenjenom izdanju iz 2000. godine).

Čokonaj, E., Petrić, H., Raguž, J. i Škiljan, D. (2003) *Povijest 2: Hrvatska i svijet od kraja 18. do potkraj 20. st.* Zagreb: Meridijani (1. izdanje).

Samaržija, Z. (2003) *Hrvatska i svijet 2*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Čokonaj, E., Petrić, H., Raguž, J. i Škiljan, D. (2007) *Povijest 2: Hrvatska i svijet od kraja 18. do potkraj 20. st.* Zagreb: Meridijani.

2.d. Za četvrti razred gimnazije

Leček, S., Agičić, D., Najbar-Agičić, M. i Jakovina, T. (2002) *Povijest 4*. Zagreb: Profil (4. izdanje koje bi trebalo biti identično nedostupnom 1. izdanju iz 1999. godine koje je odobreno za korištenje od 1999./2000.).

Matković, H. i Mirošević, F. (2001) *Povijest 4*. Zagreb: Školska knjiga (1. izdanje).

Kolar-Dimitrijević, M., Petrić, H. i Raguž, J. (2004) *Povijest 4*. Samobor: Meridijani (1. izdanje).

Bubanj Valentić, D. (2007) *Povijest 4: udžbenik za IV. razred gimnazije*. Zagreb: Biro-tehnika (1. izdanje).

LITERATURA

Alexander, A. C., Inglehart, R. i Welzel, C. (2012) "Measuring effective democracy: A defense", *International Political Science Review*, 33 (1), str. 41-62.

Alexander, J. C. i Smith, P. (1993) "The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies", *Theory and society*, 22 (2), str. 151-207.

Almond, G. A. i Verba, S. (1963) *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. Princeton: Princeton University Press.

Apple, M. W. (2000) *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age*. New York/London: Routledge.

Apple, M. W. (2003) *The State and the Politics of Knowledge*. New York/London: Routledge.

Assmann, J. (1995) "Collective Memory and Cultural Identity", *New German Critique*, (65), str. 125-133.

Assmann, J. (2006) "Kultura sjećanja" u Brkljačić, M. i Prlenda, S. (ur.) *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing, str. 45-78.

- Benčić, A., Odak, S. i Lucić, D. (ur.) (2018) *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.
- Boix, C., Miller, M. i Rosato, S. (2012) “A Complete Data Set of Political Regimes, 1800–2007”, *Comparative Political Studies*, 46 (12), str. 1523-1554.
- Bosto, S. i Cipek, T. (ur.) (2009) *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Bosto, S., Cipek, T. i Milosavljević, O. (ur.) (2008) *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Budak, N. (2001) “The Culture of Dialogue” u Koulouri, C. (ur.) *Teaching the History of Southeastern Europe*. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, str. 33-35.
- Cianetti, L., Dawson, J. i Hanley, S. (2018) “Rethinking ‘democratic backsliding’ in Central and Eastern Europe – looking beyond Hungary and Poland”, *East European Politics*, 34 (3), str. 243-256.
- Cipek, T. (2007) “Politike povijesti u Republici Hrvatskoj: Od ‘puška puče’ do ‘Hristos se rodi’” u Cipek, T. i Milosavljević, O. (ur.) *Kultura sjećanja: 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, str. 12-25.
- Cipek, T. (ur.) (2011) *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Cipek, T. i Milosavljević, O. (ur.) (2007) *Kultura sjećanja: 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Confino, A. (1997) “Collective Memory and Cultural History: Problems of Method”, *The American Historical Review*, 102 (5), str. 1386-1403.
- Cvijanović, H. (2018) “On memory politics and memory wars: A critical analysis of the Croatian dialogue document”, *Politička misao: časopis za politologiju*, 55 (4), str. 109-146.
- Čepo, D. (2020) “Structural weaknesses and the role of the dominant political party: democratic backsliding in Croatia since EU accession”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20 (1), str. 141-159.
- Denk, T. i Silander, D. (2012) “Problems in paradise? Challenges to future democratization in democratic states”, *International Political Science Review*, 33 (1), str. 25-40.
- Diamond, L. (2002) “Thinking about Hybrid Regimes”, *Journal of Democracy*, 13 (2), str. 21-35.
- Dierkes, J. (2010) *Postwar History Education in Japan and the Germanys: Guilty Lessons*. New York: Routledge.
- Đurašković, S. (2008) “Politike povijesti: pregled razvoja discipline u Hrvatskoj i Slovačkoj”, *Politička misao*, 45 (3-4), str. 201-220.
- Economist Intelligence Unit (EIU) (2023) *Democracy Index 2022*. Dostupno na: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022> (pristupljeno: 18. ožujka 2023.).

- Entman, R. M. (1993) "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm", *Journal of Communication*, 43 (4), str. 51-58.
- ESI (2015) *Podučavanje o ratu. Kako su se promijenili hrvatski školski udžbenici i zašto je to važno*. Dostupno na: <https://www.esiweb.org/pdf/ESI%20-%20Poducavanje%20u%20ratu%20-%2016-09-15.pdf> (pristupljeno: 14. prosinca 2022.).
- Evans, R. J. (2003) "Redesigning the Past: History in Political Transitions", *Journal of Contemporary History*, 38 (1), str. 5-12.
- Farree, M. M., Gamson, W. A., Gerhards, J. i Rucht, D. (2002) *Shaping Abortion Discourse: Democracy and the Public Sphere in Germany and the United States*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Finer, S. E. (1970) *Comparative Government*. London: Penguin Books.
- Freedom House (2022) *Country and Territory Ratings and Statuses, 1973-2022* [data file]. Dostupno na: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-03/Country_and_Territory_Ratings_and_Statuses_FIW_1973-2022%20.xlsx (pristupljeno: 14. prosinca 2022.).
- Galston, W. A. (2001) "Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education", *Annual Review of Political Science*, 4 (1), str. 217-234.
- Gamson, W. A. (1992) *Talking Politics*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Gamson, W. A. i Modigliani, A. (1989) "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach", *American Journal of Sociology*, 95 (1), str. 1-37.
- Goldstein, I. (2001) "O udžbenicima povijesti u Hrvatskoj" u Fleck, H.-G. i Graovac, I. (ur.) *Dijalog povjesničara-istoričara*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert i Zajednica izdavača Dijalog, str. 15-28.
- Goldstein, I. (2008) *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: EPH-Novi Liber.
- Höpken, W. (1997) "History Education and Yugoslav (Dis-)Integration" u Bokovoy, M., Irvine, J. i Lilly, C. (ur.) *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992*. New York: Palgrave Macmillan, str. 79-104.
- Höpken, W. (2007) "Between Civic Identity and Nationalism. History Textbooks in East-Central and Southeastern Europe" u Ramet, S. P. i Matić, D. (ur.) *Democratic Transition in Croatia: Value Transformation, Education & Media*. TAMU, College Station Texas: Texas A&M University Press, str. 163-192.
- Inglehart, R. (1988) "The Renaissance of Political Culture", *The American Political Science Review*, 82 (4), str. 1203-1230.
- Inglehart, R. i Welzel, C. (2003) "Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages", *Comparative Politics*, 36 (1), str. 61-79.
- Jović, D. i Lamont, C. K. (2010) "Introduction – Croatia after Tuđman: Encounters with the Consequences of Conflict and Authoritarianism", *Europe-Asia Studies*, 62 (10), str. 1609-1620.

- Kekic, L. (2007) "The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy in The World in 2007", *The Economist*.
- Koren, S. (2007) "Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije", *Historijski zbornik*, 60, str. 247-296.
- Koren, S. (2019) "Croatia" u Cajani, L., Lässig, S. i Repoussi, M. (ur.) *The Palgrave Handbook of Conflict and History Education in the Post-Cold War Era*. Cham: Palgrave Macmillan, str. 189-203.
- Koren, S. (2020) "History, Identity, and Curricula: Public Debates and Controversies Over the Proposal for a New History Curriculum in Croatia" u Ognjenović, G. i Jozelić, J. (ur.) *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks: Identity, the Curriculum and Educational Media*. London: Palgrave Macmillan, str. 87-112.
- Koren, S. i Baranović, B. (2009) "What Kind of History Education Do We Have after Eighteen Years of Democracy in Croatia? Transition, Intervention, and History Education Politics (1990-2008)" u Dimou, A. (ur.) *"Transition" and the Politics of History Education in Southeast Europe*. Gottingen: V&E unipress, str. 91-140.
- Koulouri, C. (2001) "Introduction: The Tyranny of History" u Koulouri, C. (ur.) *Teaching the History of Southeastern Europe*. Thessaloniki: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, str. 15-25.
- Maksimović, M. (2017) "Unattainable past, unsatisfying present – Yugonostalgia: an omen of a better future?", *Nationalities Papers*, 45 (6), str. 1066-1081.
- Marshall, M. G. i Jagers, K. (2011) *Polity IV Country Report 2010: Croatia*. Dostupno na: <http://www.systemicpeace.org/polity/Croatia2010.pdf> (pristupljeno: 14. prosinca 2022.).
- Marshall, M. G., Jagers, K. i Gurr, T. R. (2010) *Polity IV Project: Political regime characteristics and transitions, 1800–2009*. Dostupno na: <http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm> (pristupljeno: 14. prosinca 2022.).
- McCombs, M. i Ghanem, S. I. (2001) "The Convergence of Agenda Setting and Framing" u Reese, S. D., Gandy Jr., O. H. i Grant, A. E. (ur.) *Framing Public Life: Perspectives on Media and Our Understanding of the Social World*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, str. 67-81.
- Milton-Edwards, B. (1993) "Facade Democracy and Jordan", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20 (2), str. 191-203.
- Mission of Croatia to the EU (2010) *Progress in EU-Croatia Accession Negotiations at a Glance*. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-hr/dv/1129_07_/1129_07_en.pdf (pristupljeno: 14. prosinca 2022.).
- Najbar-Agičić, M. (2006) "Od kulta ličnosti do detitoizacije" u Alempijević, N. Š. i Hjemdahl, K. M. (ur.) *O Titu kao Mitu. Proslava Dana Mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: FF Press & Srednja Europa, str. 377-398.

- Najbar-Agičić, M. (2018) "Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje" u Najbar-Agičić, M. (ur.) *Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje*. Zagreb: Srednja Europa, str. 5-19.
- Najbar-Agičić, M. i Agičić, D. (2007) "The Use and Misuse of History Teaching in 1990s Croatia" u Ramet, S. P. i Matić, D. (ur.) *Democratic Transition in Croatia. Value Transformation, Education and Media*. TAMU, College Station Texas: Texas A&M University Press, str. 193-223.
- Neumayer, L. (2018) "Uključivanje istočnoeuropske prošlosti u zajednički narativ: mobilizacija oko pitanja 'zločina komunizma' u Europskom parlamentu" u Najbar-Agičić, M. (ur.) *Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje*. Zagreb: Srednja Europa, str. 21-42.
- Nora, P. (1996) "General Introduction: Between Memory and History" u Nora, P. (ur.) *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. New York: Columbia University Press, str. 1-20.
- Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj (2019) *Narodne novine*, br. 27/2019.
- Olick, J. K. i Levy, D. (1997) "Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics", *American Sociological Review*, 62 (6), str. 921-936.
- Ottaway, M. (2003) *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Palmberger, M. (2016) *How Generations Remember. Conflicting Histories and Shared Memories in Post-war Bosnia and Herzegovina*. London: Palgrave Macmillan.
- Patton, M. Q. (1990) *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Newbury Park: SAGE.
- Pavasović Trošt, T. (2019) "Remembering the good: Constructing the nation through joyful memories in school textbooks in the former Yugoslavia", *Memory Studies*, 12 (1), str. 27-45.
- Pavlaković, V. i Pauković, D. (ur.) (2019) *Framing the Nation and Collective Identities: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*. London: Routledge.
- Podeh, E. (2000) "History and Memory in the Israeli Educational System: The Portrayal of the Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948-2000)", *History & Memory*, 12 (1), str. 65-100.
- Radelić, Z. (2003) "Hrvatska i Jugoslavija: neki problemi povijesnih istraživanja", *Časopis za suvremenu povijest*, 35 (3), str. 753-768.
- Rupnik, J. i Zielonka, J. (2013) "Introduction: The State of Democracy 20 Years on: Domestic and External Factors", *East European Politics & Societies*, 27 (1), str. 3-25.

- Schudson, M. (1992) *Watergate in American Memory: How We Remember, Forget, and Reconstruct the Past*. New York: Basic Books.
- Schwartz, B. (1996) "Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II", *American Sociological Review*, 61 (5), str. 908-927.
- Sindbæk Andersen, T. i Ortner, J. (2019) "Introduction: Memories of joy", *Memory Studies*, 12 (1), str. 5-10.
- Sošić, M. (2005) "Hrvatska strategija europskih integracija 2000-2005", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, (2), str. 145-164.
- Spasić, I. (2012) "Jugoslavija kao mesto normalnog života: Sećanja običnih ljudi u Srbiji", *Sociologija/Sociology: Journal of Sociology, Social Psychology & Social Anthropology*, 54 (4), str. 577-594.
- Steenland, B. (2006) "Cultural Categories and the American Welfare State: The Case of Guaranteed Income Policy", *American Journal of Sociology*, 111 (5), str. 1273-1326.
- Taylor, L. (1999) "Textbook citizens: Education for democracy and political culture in el Salvador", *Democratization*, 6 (3), str. 62-83.
- Vuckovic Juros, T. (2020) "'Things were good during Tito's times, my parents say': How young Croatian generations negotiated the socially mediated frames of the recent Yugoslav past", *Memory Studies*, 13 (6), str. 932-951.
- Wertsch, J. V. (2002) *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zakaria, F. (1997) "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign affairs*, 76 (6), str. 22-43.

Tanja Vučković Juroš

TOWARDS THE INTERPRETATIVE APPROACH TO POLITICAL CULTURE:
HISTORY EDUCATION AS A DEMOCRATIZATION INDICATOR
AND THE PRESENTATIONS OF THE YUGOSLAV PAST IN CROATIAN
TEXTBOOKS 1991-2007

Summary

Based on the interpretative approach to political culture, this study examines how democratic principles and practices are embedded in institutions, especially in those not explicitly defined as parts of the political process, as these can more easily hide democratic flaws not easily measured by formal democratization measures. This research problem is approached by an analysis of the institutional framework of the history education in Croatia in the 1990s and 2000s and an analysis of how the controversial socialist Yugoslavia, as a critical

case, was presented in history textbooks. This analysis includes 34 textbooks of 20th-century history that were published between 1991 and 2007 for the use of elementary schools, vocational high schools, and grammar schools. The findings are considered as indicators of the development of democratic political culture. The conclusions suggest that, despite the progress in formal democratization measures in the 2000s, based on this critical case, Croatia failed the test of institutionally-embedded democratic assumptions and norms.

Keywords: Political Culture, Democratization, History Education, Textbooks, Yugoslavia

Tanja Vučković Juroš, MSCA postdoktorska istraživačica i znanstvena suradnica na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta. E-mail: tvuckovi@m.ffzg.hr